

# Nizamidə - *din-iman...*



*Zülfiyyə Dəvaliməhəmməd*  
yazar-sənətçi

Bu mövzunu işləməzdən öncə, dinin mahiyyətini və şairin ona münasibəti məsələsini araşdırmaq lazım gəlir.

Bu məsələnin qoyuluşu və həlli müxtəsər bir məqalə həcminə sığmadığından, hər halda bəzi cəhətləri aydınlaşdırmağa cəhd göstərəcəyik.

Əcəba, din nədir, onun mahiyyəti nə ilə sabitləşir?

Bu vaxta qədər marksistlər dinin ancaq çürük, xalqı itaətdə saxlamaq mahiyyətindən danışmış və "bütün dinləri puç və əfsanə" hesab etmişlər. Kommünizm nəzəriyyəsinin "atası" Marks dini xalqları əsarətdə saxlayan tiryək adlandırmış, V.İ.Lenin kilsənin dövlətdən ayrılması haqqında dekret imzalamış, sonradan başibəlalı "marksistlər", hətta tarixi abidə olmağı belə unudaraq, məscid, kilsə və bir sıra dini məbədləri dağıtmışlar. Bütün bunlar onun nəticəsidir ki, bizcə onlar dinin mahiyyətini başa düşməmiş, xalqları dinin yox, öz itaətlərində saxlamağa çalışmışlar. Bundan da bir çox savadsız şəxslər öz mənafeləri üçün istifadə etmiş, dinin elmə zidd olduğunu söyləmiş, cəhalət və mövhümatı onun əsası kimi qələmə vermişlər. Halbuki, din heç vaxt elmə zidd olmamış, dünyanın

varlığını əsas götürmüş, insan əxlaqının formalaşmasında, onun tərbiyəsində müsbət rol oynamışdır. Düzdür, dinin bəzi müddəaları, bizcə insanların mənəvi və psixoloji inkişafına mane olmuşdur. Amma bu o demək deyildir ki, din bütövlükdə insanların "tiryəki" olmuşdur. Din hər bir dövrdə mütərəqqi rol oynaymış, xalqda hər hansı bir qüvvəyə inam hissini oyadı və onun yaşamaq, yaratmaq, mübarizə əzmini coşdurubdur.

Bunun nəticəsidir ki, bütün klassik şairlər dindən ayrılı bilməmiş, öz əsərlərini yazarkən Allahı, Peyğəmbəri mədh etmiş, qələm tərpedib ilk yazılarını onların adı ilə bağlamışlar.

Bu baxımdan Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı daha səciyyəvidir.

Nizaminin həyatından öyrənirik ki, o, hələ uşaq yaşlarından ərəb və fars dillərini, Qur'anı, hədisləri, Məhəmməd Peyğəmbərin və başqa din xadimlərinin tarixini öyrənmişdir.

Ölməz "Xəmsə"yə daxil olan bütün əsərlərini şair Allahın, Məhəmmədin tərifləri ilə başlayır, onların kölgəsi altında ilhamının yaranmasını söyləyir:

Harda ki, ağıl bir xəzinə tapar,  
Allahın adını eyləyər açar.  
Allah ağıllıya nəvazişkardır,  
Ağılsızlara da əlacı vardır.

Və yaxud başqa yerdə deyir:

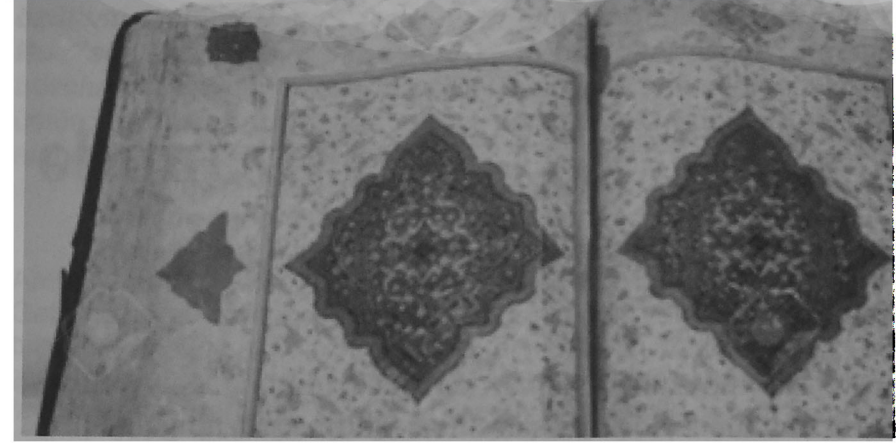
Çalış axirətdə qur öz yurdunu,  
Məhəmməd dinində taparsan onu.  
Ağılna əqidən olsa pasiban,  
Şəriət nuriylə xoşbəxt olarsan.

İlk növbədə Nizamini insanların taleyi, xalqın taleyi çox maraqlandırır və narahat edirdi. Nizami üçün “insan” sözünün mənası çox böyükdür, o, heç bir milli və dini mənsubiyyət ilə məhdud edilmir. Nizami öz əsərlərində müxtəlif xalqlardan bəhs etmiş, bir milləti o birinə qarşı qoymamışdır. Bu baxımdan onun “Yeddi gözəl” və “İskəndərnamə” əsərləri xüsusilə fərqlənir. Şair əsərlərini yazarkən ərəb, fars dilində olan mənbələrlə yanaşı yəhudi, nəsrani (xristian) və pəhləvi mənbələrini də araşdırmışdır. “İskəndərnamə”nin müqəddiməsində göstərir ki:

Ən qədim tarixi əsərlərdən mən,  
Yəhudi, nəsrani, pəhləvilərdən  
Ən incə sözləri əlimə saldım,  
Qabığı ataraq, məgzini aldım.

Bu göstərir ki, Nizami mənbələrə müraciət etdikcə, onları araşdırdıqca, o xalqların dinini də öyrənmiş və ona öz münasibətini bildirmişdir. Lakin bütün hallarda şair Allahın vahidliyini, bütün dinlərdə təkbir olmasını söyləyir.

İlk növbədə Nizamının islam dini və onun yaradıcısı Məhəmməd Peyğəmbərə (s.ə.s.) (570-632) münasibəti haqqında bir neçə kəlmə söyləməyi lazım bilir.



Şair Məhəmməd Peyğəmbərin Musa və İsa peyğəmbərlərdən cavan olmasına baxmayaraq, onu daha ağıllı və daha müqəddəs tutur.

Böyük Məhəmmədə yüz min afərin!  
Xilqət torpağıdır, buna ol əmin.  
Həqiqət görənlər gözüne çıraq,  
Varlığı bir zinət özüdür ancaq.  
Vəfa meydanının qabaqcılıdır,  
Nəbilərə rəhbər başçı sayılır.

Məhəmməd Peyğəmbərin belə tərifini Nizamının bütün əsərlərinin ruhunu təşkil edir. Məhəmməd bütün peyğəmbərlərdən sonra gəldiyinə baxmayaraq, lövhü – məhfuzda (kainat yaradılmamışdan əvvəl göylərdə saxlanan lövhə) o, birinci Peyğəmbər yazılmışdır. Yəni onun Peyğəmbərlik rəsələri bütün tanrı elçilərindən əvvəl olmasına baxmayaraq, özü bütün peyğəmbərlərdən sonra zühur etmişdir. Şair bunu, turuncun bar verməsi ilə müqayisə etmişdir. →

Turuncun adətidir: gül açmaz ilk baharda,  
Meyvəsi yetişəndə yetişər ilk bahar da.

Nizami Məhəmmədin adındakı hərflərin sırasına və mənasına görə də ona birincilik verir:

Varlığın löhvəsinə ilk söz yazanda qələm,-  
Əhmədin “əlif”ini yazıbdır onda qələm.

Nizami Məhəmmədin zahiri təbiətindən, adət-ənənəsindən, davranışından və başqa xüsusiyyətlərindən danışır.

Dürrü görünər deyə gülməz şəkər dodaqlar,  
Sədəfin sinəsini dürrü həsəddən dağlar.

Burada Məhəmmədin çox nadir hallarda güldüyü və çox ciddi olduğu şairənə tərzdə izah olunur. Beytin mənası belədir: Məhəmməd ona görə gülmürdü ki, içi dürr ilə dolu sədəf onun gövhər dişlərini görüb xəcalət çəkməsin, abırını itirməsin. Və yaxud:

İncisindən daşın da daşqəlbli inciməzdi,  
Bəs niyə incisini daşlar sındırdı, əzdi?

Bu beytdə 625-ci ildə Ühüd dağının yanında baş vermiş döyüş vaxtı sapandla atılmış daşın Məhəmmədin bir dişini sındırmasına işarə olunur. Beytin mənası: Məhəmmədin gövhəri – təbiəti o qədər mülayim, yumşaq idi ki, o heç daşın da ürəyini sındırmadı, bəs onda nə üçün daş onun gövhər kimi dişini sındırdı?

Məhəmməd Peyğəmbər (s.ə.s.) hicri tarixi ilə 11-ci ildə vəfat etmişdir. Nizami Məhəmmədə müraciət edərək deyir ki,



559 ildir yatırsan, bəsdir, dur gəl, dünyanı zülm və sitəmdən xilas et.

Dini əsatirə görə Adəm peyğəmbər Allahın tikdiyi cahən, təzəcə bəzənilmiş dünya evinin birinci layı, Məhəmməd isə axırncı kərpic və bəzəyidir. Nizami Məhəmməd peyğəmbərin “Mənimlə məndən əvvəlki peyğəmbərlərin məsəli ona bənzəyir ki, bir kişi ev tikir, onu bitirir, bəzəyir, lakin bircə damının tacından başqa. Mən peyğəmbərlərin sonu olaraq haman damın tacıyam” – hədisini əsas gətirib aşağıdakı misraları yazır:

Elə başdan – binadan xarabaydı bu aləm,  
Onu abad eyləyən bir sənsən, bir də Adəm.  
Bu dünya sarayının qoyulanda təməli,  
Suya da, kərpicə də möhtac imiş, deməli. →

Bütün bunlarla yanaşı qeyd etməliyik ki, Nizami sırf dindar, itaətkar, tərki – dünya şairi olaraq qalmamışdır. Şair özündən əvvəl və sonra gələn məşhur humanist mütəfəkkirlərdən daha böyük bir qətiyyətlə hər cür nüfuzun, feodal imtiyazların əleyhinə çıxaraq göstərir ki, “şəxsiyyətin cəmiyyətdə tutduğu mövqeyi və mərtəbəsi də onun biliyinə, hünərinə görə olmalıdır”. Bu prinsipi şair oğluna verdiyi nəsihətdə daha aydın ifadə edir:

Elə ki, böyüdün belədir qayda:  
Atanın adından sənə nə fayda.  
Sən aslanlar kimi keç cəbhələrdən,  
Yalnız hünərinin balası ol sən.

Nizami bir-birinə zidd olan zülm və ədalət məhfumlarını qarşılaşdırmaqla, utopik şəkildə olsa da azadlıq, bərabərlik haqqında fikirlərini əks etdirir. Demək olar ki, hər bir əsərində Allahın ədalətindən bəhs edən şair axırda bu nəticəyə gəlir ki, ədaləti Allahdan gözləmə, “çünki o, bir könlü çıraq kimi işıqlandırır, başqasının könlünə qəm gətirər”.

Buradan belə bir nəticə çıxır ki, “Allahdan buyruq, ağzıma quyruq” – deyə ictimai həyatdan əl çəkmə”, zəhmət çək, onda Allahın kərəmi həmişə sənün üstündə olar, ataların Allahın adından dedikləri kimi – “səndən hərəkət, məndən bərəkət”.

Nizami bütün yaradıcılığı boyu fanatizmlə, cəhalətlə barışmaz olub. O öz oxucularını həqiqi dinə inanmağa çağırırmışdır. Şairə görə, hər hansı bir cəmiyyət, xalq, ya şəxsiyyət pisliklərə məruz qalmaq istəmirsə, insanlığın, səadətin düşmənləri ilə çarpışmalıdır:

Çarpış dünya ilə şiri - nər kimi,  
Yoxsa udar sənə bir əjdər kimi.

Nizami, yeri gəldikcə, ruhani əsarətə qarşı çıxır, yaman gündə “Allaha təvəkkül” deyib işləyən məhkum insana müraciət edirdi. Şair daha irəli gedərək bütün mistik – fanatik zehniyyətləri şübhə altına alan kəskin fikirlər irəli sürürdü:

Ağıllı adamdır, dünyada o kəs –  
Gözü görməyənə heç qəbul etməz.

Bunları nəzərə alaraq, bir sıra Nizami tədqiqatçıları onu yanlış olaraq, az qala ateist (?) şair kimi qələmə verirlər. Bu cəhət özünü Nizaminin anadan olmasının 800 illik yubileyi ilə əlaqədar olan məqalələrdə də öz əksini daha qabarıq şəkildə tapmışdı...

Nizami istər qəzəllərində, istərsə də böyük həcmli əsərlərində gözəllikdən, güldən, bülbüldən, meydən və dinin rədd etdiyi bir çox həyat nemətlərindən danışmışdır.

Həyatı gözəlliyin tərənnümü hələ dinsizlik demək deyil. Belə olsaydı, biz Füzulini, S.Ə.Şirvanini, Nəbatini və başqa sənətkarları sırf “ateist” adlandırardıq. Dini etiqadla yanaşı onlarda hər zaman real düşüncə, elmi dünyagörüşü üstün olmuşdur. Biz Nizaminin aşağıdakı misralarını həmişə iftixarla xatırlayırıq:

Qüvvət elmdədir. Başqa cür heç kəs  
Heç kəsə üstünlük eliyə bilməz.

Hər cürə rütbədən, biliniz fəqət  
Alimin rütbəsi ucadır, əlbət.

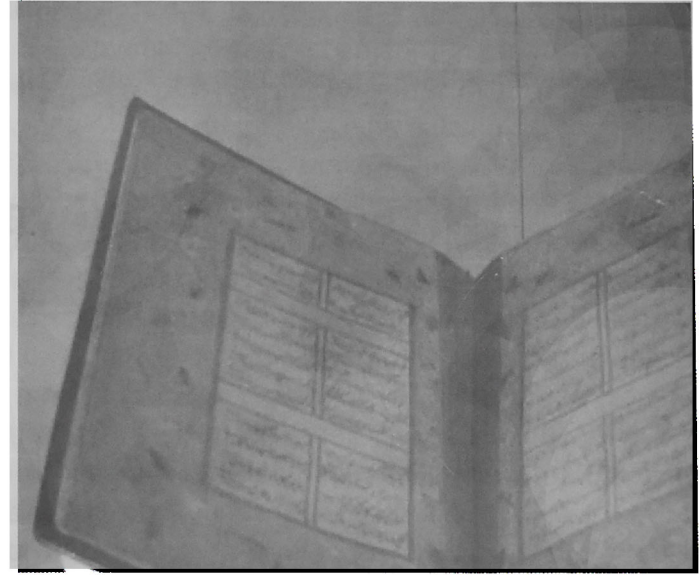
Nizaminin əsərlərində düzlük, doğruluq, ədalət, şərdən, pisləkdən uzaq olmaq meylləri tərənnüm olunur. Şair bütün yaradıcılığı boyunca şahları ədalətli olmağa çağırır və bunu bir çox misallarla verir. Böyük insanpərvər şair insanları həyatın mənası olan əməyi sevməyə, hökmdarları isə, “qafil şahlar kimi keyfə dalmağı, özünə düzlüyü şüar etməyə çağırır. “Qafil şahlar” deyərkən, Nizami vətəndaşlıq



vəzifəsini unudan, cəmiyyəti və xalqını deyil, yalnız öz zövqünü və keyfini düşünən şahları nəzərdə tutur. Şairə görə o kəslər yüksəkdə durur ki, onlar real düşüncə, öz təcrübələrinə əsaslanır, öz ağılları ilə iş görür, heç kəsdən qorxub çəkinmirlər və hətta həqiqət uğrunda ölməkdən belə qorxmurlar.

Düzlük, həqiqətpərəstlik, ehtiram və başqa müsbət cəhətlər Qur'anın bütün ayə və surələrinin əsasını təşkil edir ki, Nizami də bundan bəhrələnib əsərlərini yazmışdır.

Bədii ustalığı və zəngin yaradıcı xəyalı ilə oxucuları özünə məftun edən dahi Nizami dünyaya romantik bir şair, bir mütəfəkkir, bir alim, bir humanist kimi baxmağı bacarmışdır. O, dünyaya həqiqətpərəst və cürətli qocanın, alınının təri ilə öyünən əkinçinin, əməyi ilə öyünən kərpickəsənin, öz qüdrətinə inanan insanların, mütərəqqi qüvvələrin gözü ilə baxmışdır.



Nizamidən sonra yaşamış görkəmli Azərbaycan şairləri əsrlərlə bu böyük sənətkarın əsərlərindən ilham almış, ondan sənətkarlıq öyrənmiş, onun irəli sürdüyü mütərəqqi fikirləri tərənnüm edib, şairi böyük ustad kimi xatırlamışlar.

Böyük sənətkar öz ölməzliyinə, insanların qəlbində əbədi yaşayacağına olan inamını aşağıdakı misralarla belə ifadə etmişdir:

Yüz il sonra desən hardadır o?

Hər yerdən səs gələr: – burdadır o!

Şair – “yüz il” – demişdi, amma nə qədər həyat var, insanlıq var, Nizami də vardır!

